

Тема 5

ХАРАКТЕРИСТИКА СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН У ПОХИЛОМУ ВІЦІ

План

1. Історичний аспект місця і положення старої людини у суспільстві.
2. Стереотипи старіння.
3. Соціальні чинники, які визначають положення людей похилого віку у суспільстві.

Література:

1. Мацкевич Ю.Р. Соціальна робота з людьми похилого віку: навч. посібник. Запоріжжя: ЗНУ, 2014. 340 с.
2. Познанська К. А. Соціальне становище літніх людей та ставлення до старості та літніх людей в українському суспільстві очима молодих. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». 2017. Вип. 39. С. 340-345.
3. Сімко Р. Т. Геронтопсихологія : навч. посібник. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2011. 167 с.
4. Соціальна геронтологія : навч. посібник / уклад. Н. М. Коляда. Умань : ФОП Жовтий О. О., 2016. 84 с.
5. Ушакова І. М. Геронтопсихологія : підручник. Харків : ХНАДУ, 2014. 234 с.

Історія розвитку людства свідчить про те, що в різні епохи старі люди займали різне місце в суспільстві й мали на нього неоднаковий вплив.

Історія розвитку людства – своєрідна еволюція значення старої людини в суспільстві, коли негативне ставлення до старих змінювалося на позитивне, щоб згодом знову поступитися місцем негативному. У давні часи старі люди не помирили своєю смертю. Дітям ставилося за обов'язок вбивати немічних і старих родичів. Цей звичай існував у воєвничих племенах, які не терпіли зайвих, слабких, не здатних надати допомогу під час війни, захистити близьких їм людей. Але головна причина такого ставлення полягала в тому, що в умовах первісного суспільства люди докладали багато зусиль, щоб прогодувати себе, а тим, хто через фізичне безсилля втрачав спроможність здобувати їжу, зовсім не залишалося місця. Однак зріла людина як носій практичних знань і власник багаторічного досвіду була об'єктом поваги в первісному племені. Вона здійснювала зв'язок між поколіннями, бо передавала свої знання молодшим. Але коли вона ставала немічною, непотрібною для племені й роду, коли сили та пам'ять слабшали, її або покидали напризволяще, або вбивали. Цей звичай існував у кочових народів: старих людей, які не могли йти за кочовим племенем або брати участь у полюванні на диких тварин, позбавляли життя. Поступово, із прогресом у сфері господарства, з розширенням джерел існування цей жорстокий звичай почав зникати (окремі народи позбавлялися його в різні часи).

Одним з перших і найголовніших факторів, які сприяли збереженню життя старим людям, стало відкриття вогню. Наступною історичною подією, яка позитивно вплинула на долю старих людей став розвиток сільського господарства. Як і раніше, у випадку з вогнем, так і в нових умовах старі люди ставали потрібними. Тепер вони відповідали за збереження вогню та запасу харчів. Цей фактор, на думку французького антрополога А. Валуа, надав старим людям ще один шанс залишитися живими.

Поступово, з поліпшенням умов побуту, формується нова, більш гуманна мораль. Старих людей не тільки перестають знищувати, а вони навіть стають предметом найвищої поваги з

боку молодших поколінь.

Важливою проблемою сьогодення продовжує залишатися проблема стереотипізації й упереджень стосовно старих людей. Численні зарубіжні й вітчизняні дослідження свідчать про те, що люди похилого віку є групою, яка піддається стереотипним уявленням, приписуванням і очікуванням щодо їхніх здібностей, інтересів і потреб. На жаль, ці уявлення носять не стільки позитивний, скільки негативний характер.

Геронтологи описують декілька геронтологічних соціальних стереотипів:

1. **Геронтофілія** – особливе шанування старих людей, надання їм виняткових привілеїв.
2. **Геронтофобія** – неприйняття старих людей взагалі й власної старості зокрема.
3. **Аглютинативні моделі поведінки** – геронтократія влади та її шанування, добровільне або примусове, і неприязне, жорстоке ставлення до простих – тих, що не мають соціального статусу, - старих людей.
4. **Рефлексія старості** як соціокультурної цінності – визнання високих статусних характеристик старої людини (досвід, мудрість), схвалення її наставницьких функцій.

Старіння – це перехід у систему нових соціальних ролей, а також, і в нову систему групових і міжособистісних відносин. Не завжди усвідомлюється, що старіння – соціально обумовлений процес, який відбувається протягом усього життя, тісно пов'язаний зі ступенем адаптації в попередні роки – у молодому й середньому віці. Як зазначають О. Богомолець, І. Мечников, О. Нагорний та інші дослідники в галузі медичної та соціальної геронтології, старіння організму відбувається не лише за медико-біологічних причин, підкоряючись генетичній програмі і лише фізіологічним та психологічним віковим змінам в організмі людини як біологічної істоти, але й значною мірою обумовлено соціальними причинами, тобто залежить від умов існування та життєдіяльності людини, від якості та способу життя, рівня цивілізованості суспільства, доступності соціальних благ та послуг тощо. Б. Ананьев вказував на необхідність комплексного підходу до процесу старіння, виділяючи в ньому біологічні, психологічні та соціальні складові і встановлення між ними взаємозв'язку. Біосоціальна сутність людини дає підстави розглядати особистісно-психологічні зміни пізнього віку як сукупність взаємовпливу біологічного і соціального в їх генезі. Таким чином, старіння включає в себе спільний вплив і спільну обумовленість біологічних, психологічних і соціальних чинників, пов'язаних з індивідуальним існуванням особистості та її віковою мінливістю, з віковим спадом й одночасно із збагаченням психічних можливостей, з рівнем соціальної активності, що впливають на процес старіння, тощо.

Геронтологи вважають, що необхідно знайти та розробити шляхи для подолання та нейтралізації дисгармонії, яка виникає між біологічною і соціальною сторонами людської природи, між бажаннями та можливостями старої людини служити суспільним інтересам та брати участь у житті своїх рідних.

І. Розоу пропонує розглядати такі культурно-соціальні чинники, що визначають, по-перше, специфіку процесу старіння, по-друге, становище людей похилого віку в суспільстві: володіння власністю й прибуток, стратегічні знання, працездатність, взаємна залежність поколінь, традиції й релігія, втрата ролей і рольова невизначеність. Ці соціальні чинники одночасно є й тими індикаторами, які формують ставлення до людей похилого віку.

Володіння власністю й прибуток. Прибуток – це те, на чому тримається економіка літньої людини, а якщо його немає – літня людина потрапляє в залежність від добродійності суспільства. Власність є основною в забезпеченні незалежності й безпеки літньої людини.

Чинник власності й доходу літніх людей в Україні відмінний від цього чинника в найбільш розвинених країнах. По-перше, у нашому, пострадянському суспільстві практично

немає таких літніх, які володіють власністю в тій мірі, в якій вона забезпечувала б їхню фінансову незалежність. Власниками зараз стають найбільш енергійні й заповзятливі люди молодого й середнього віку. Це не відповідає уявленням літніх людей про соціальну справедливість.

По-друге, сьогодні в усьому світі існують пенсійні фонди й різні види страхування, що гарантують забезпечену старість. У нашій країні цей вид допомоги й підтримки тільки народжується й нинішні літні люди вже не зможуть ним скористатися. Таким чином, літні люди в нашій країні повністю залежать від державних виплат, пенсій й інших соціальних виплат.

Стратегічні знання, як правило, з'являються в результаті тривалого життя. У сучасному світі роль спадковості знань стала значно слабкішою. Стрімкий розвиток суспільства й науково-технічний прогрес знецінили поняття досвіду літніх людей, котрий зберігся тільки в деяких галузях знання й мистецтва. Досвід уже не еквівалентний знанням, і літнім людям не вдається включитися в соціальну еволюцію. Тому вони не можуть бути зразком для наслідування для молодих, не можуть бути для них авторитетами й не вшановуються вже як "стратегічні вчителі".

Працездатність. Як ми вже розглядали в попередніх темах, з віком знижуються фізичні й психічні можливості людини. По-перше, при старінні (нормальному і патологічному) істотно змінюються нейродинамічні параметри активності мозку та режим роботи ЦНС, що часто виражається в обмеженні зовнішнього й внутрішнього перцептивного простору когнітивних процесів і визначається як "звуження обсягу психічної діяльності". По-друге, якщо ми умовно приймемо здоров'я молодої людини 17-20 років за 100%, то до 65 років рівень здоров'я знижується до 69%, до 75 років – до 60%. Тому для того, щоб робота виконувалася літніми людьми якісно, їм рекомендується однотипна звична діяльність у тих сферах, в яких вони працювали найбільш тривалий час, де ними накопичений великий досвід. Як вважають деякі вчені, швидше за все, літні люди можуть зберігати своє соціальне функціонування в низькопродуктивних і примітивних технологіях.

Традиції й релігія. Сучасне суспільство можна визначити як "прогресивне". У ньому зникають остаточні постфігуративні елементи. Тому молоді люди приймають і несуть дуже обмежену спадщину. Їхні головні цінності, як визначив І. Розоу, "матеріальні й, скоріше мирські, ніж священні, святі; скоріше орієнтовані на майбутнє, ніж на минуле; скоріше прагматичні, ніж традиційні". Літні люди перестають бути життєздатним символом продовження історії й поваги до традицій та звичаїв. Соціальні зміни в нашій країні свідчать про зміну традиційних орієнтацій, які раніше викликали повагу до літніх людей.

Рольова невизначеність. Кожна людина проходить протягом свого життя певні стадії: дошкільні й шкільні роки, одержання освіти, одруження, турбота про родину, дітей, робота, поява онуків, вихід на пенсію, вдівство. З раннього дитинства й до старості в людини відбувається збільшення репертуару ролей, що вона виконує. При цьому вона "рухається" від низької відповідальності до більш високої, від залежності до незалежності, від малих умінь до більшої компетентності. Безперервна зміна ролей зі збільшенням відповідальності відповідає очікуванням суспільства, і людина має активні уявлення про майбутню роль. Таким чином, ролі структуровані очікуваннями, вимогами й певною активністю, що необхідна при виконанні будь-якої ролі.

У масовій свідомості роль пенсіонера, удівця, просто літньої людини – дуже неясна, й у суспільстві відсутні відповідні рольові очікування. Коли людина старіє, суспільство та сім'я як суспільна одиниця не ставить до неї ніяких вимог, нехтує нею, і таким чином позбавляє певної

ролі, змінює статус.

Рольова невизначеність деморалізує літніх людей. Вона позбавляє їх соціальної ідентичності і часто має негативний вплив на психологічну стабільність. Адже повсякденне звичайне життя літніх людей не є виконанням будь-якої ролі. Крім цього, неструктуровані ситуації пізнього життя викликають депресії та занепокоєння (хвилювання), тому що старі люди відчувають вакуум соціальних очікувань та нестачу норм для них.

Втрата ролей. Виходячи на пенсію, людина втрачає одну з головних ролей – перестає бути виробником матеріальних цінностей, "здобувачем" у сім'ї.

У сучасному суспільстві трудова діяльність виконує цілу низку функцій. Вона не тільки забезпечує людині засоби для існування, надає відповідний статус, але й реалізує соціальну активність індивіда. На рівні особистості вона розглядається як здатність до свідомого виявлення та встановлення свого місця в системі суспільних стосунків і самореалізації. Соціальна активність є мірою соціальної діяльності, мета якої – реалізація інтересів суспільства, особистості як члена даної соціальної спільноти. Для будь-якої людини трудова діяльність є підґрунтям її повноцінності, цікавого життя, творчої діяльності. Тому необхідна робота й людям похилого віку, в яких коло особистих інтересів значно обмежується та звужується. Робота забезпечує людину структурою для планування своїх повсякденних справ; вона визначає коло людей, які регулярно зустрічаються; також визначає ролі та функції людини і робить внесок у формування її ідентичності. Цими чинниками визначаються деякі причини, за якими вихід на пенсію може вимагати значної перебудови особистості та способу життя. Зазвичай, якщо вихід на пенсію пов'язаний із різкими змінами в житті людини або якщо її ідентичність тісно пов'язана із професійною роллю, зміни переносяться тяжко.

Можливе відвіство й дорослі діти, які матеріально незалежні, позбавляють літню людину іншої важливої ролі – бути головою родини.

Втрата майбутнього. Суттєвою для літньої людини є різка зміна структури її психологічного часу. У хронотопі особистості різко зменшується частка майбутнього часу, який розширював її життєвий простір. Протягом майже всього свого індивідуального шляху людина звикла жити планами, близькими та віддаленими цілями, проектами та задумами – різними формами майбутнього. Між іншим, для багатьох людей похилого віку вихід на пенсію – це втрата майбутнього і життєвий світ уявляється невизначеним та незмістовним.

Респонденти старшого віку схильні розташовувати "кращий" вік у минулому, наприклад, пенсіонери вважають, що кращий вік – 40 років, тоді як молоді люди – у теперішньому. Цей факт також зазначає І. Клименко: вихід на пенсію пов'язаний із втратою перспективи майбутнього та зверненням особистості до свого минулого. У цей час майбутнє не планується, сприймається песимістично, значущість даної часової перспективи для особистості різко знижується. Це період втрати продуктивної діяльності.

Взаємна залежність із близьким оточенням. Тісні контакти й обмін функціями між поколіннями в родині становили найважливіші умови виживання людей похилого віку в суспільстві, де були відсутні інші форми гарантованої підтримки в старості, ніж родинні. Тому контакти й зв'язки між віковими групами були досить тісними, і це породжувало в них відчуття взаємної залежності. Це дозволяло літнім людям брати участь у сімейному розподілі праці аж до глибокої старості, забезпечувало їм належний авторитет та особистісну автономію. Під впливом індустріалізації й демографічних зрушень поступово зростала соціальна диференціація вікових груп, підсилювалася вікова спеціалізація економічних функцій і, нарешті, витиснення літніх людей з ринку праці (офіційний вихід на пенсію) призвело до розриву зв'язків з поколінням дітей.

Зараз молоді люди здатні матеріально забезпечити себе самі, а старше покоління одержує пенсію й інші види соціальної допомоги. Усе це сприяє відносній матеріальній незалежності поколінь один від одного. У зв'язку із цим зменшується необхідність кооперації, і тим самим руйнується сімейна солідарність, взаємна залежність.

Більшість людей похилого віку знаходяться в складних, різноманітних стосунках з родиною, друзями й сусідами. Тим часом, ідеал існування літніх людей – це тісні соціальні зв'язки при досить низькому рівні залежності, тобто раціональне сполучення сімейної турботи й особистісної автономії.

Таким чином, розглянувши наведені вище соціально-культурні чинники, можна зробити висновок про те, що літні люди є досить малою цінністю для сучасного суспільства як у розвинених країнах Заходу, так і в нашій країні. Інакше кажучи, літні люди зазнають девальвацію, знецінювання. Цей факт відображає негативні стереотипи й аттїюди літніх людей у групах молодих.

Отже, старіння – це складний багатогранний процес, який складається з трьох взаємопов'язаних компонентів:

- 1) біологічне старіння – характеризується змінами організму на фізіологічному рівні, коли функціонування організму уповільнюється, а з часом переходить у стадію регресу;
- 2) психологічне старіння – характеризує уявлення індивіда про процес свого старіння, специфічне відчуття старості, яке має як об'єктивні ознаки, так і суб'єктивні прояви;
- 3) соціальне старіння – пов'язане зі змінами поведінки та виконанням соціальних ролей людьми похилого віку.

Усі ці зміни обумовлюють складність пристосування старої людини до соціуму і соціуму до старої людини, що виявляється інколи в негативному ставленні до старих людей у суспільстві, зміні сімейного статусу, зниженні економічного статусу, проблемі надлишкового дозвілля тощо. Ці та інші чинники призводять до того, що старі люди переймаються почуттям власної незатребуваності, непотрібності, занедбаності, що суттєво погіршує їх соціальне самопочуття. Отже, зусилля суспільства повинні бути спрямовані на те, щоб надати людям похилого віку додаткові можливості й створити умови для їх повноцінної участі в житті суспільства.